

pojdte si hledat

polytematický strukturovaný heslář

Pravidla pro správu a aktualizaci Polytematického strukturovaného hesláře (PSH)

Poznámka: Tento dokument vychází z návrhů obsažených v diplomové práci věnované PSH, která byla obhájena na Ústavu informačních studií a knihovnictví Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v květnu 2007:

SKOLKOVÁ, Linda. *Polytematický strukturovaný heslář (Polythematic Structured Subject Heading System)*. Praha, 2007. iv, 172 s., 27 s. příl. + 1 CD-ROM. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav informačních studií a knihovnictví. Vedoucí diplomové práce Ing. Miloslav Nič, PhD. K dispozici také na World Wide Web: <http://www.skolkova.net/diplomka/SKOLKOVA_Linda_DP_PSH.pdf>.

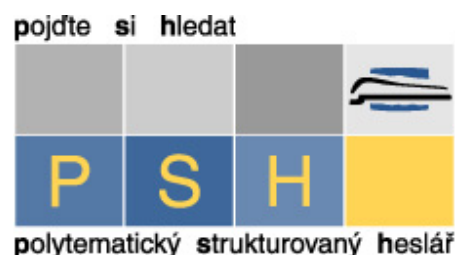
1. Pravidla pro správu PSH

V rámci projektu *Zajištění dostupnosti informací v knihovnách z hlediska věcného přístupu prostřednictvím polytematického strukturovaného slovníku (tezauru)* [Státní technická knihovna, 1996, příl. č. 1] byly zpracovány *Zásady pro vytváření Polytematického strukturovaného hesláře (PSH)*, které jsou k dispozici i jako samostatný dokument [*Zásady*] a jsou též příl. č. 1 těchto pravidel.

Základem správy hesláře proto budou nadále původní *Zásady*, avšak s následujícími úpravami:

- v hesláři **není již u nově přidávaných hesel nutné a účelné dodržovat pravidlo jediného výskytu hesla v celém hesláři**, které může vést k vytváření umělých termínů, které nejsou v praxi používány a podle kterých uživatelé nehledají – v případě, že heslo by mohlo být zařazeno do více tematických řad zároveň, je zařazeno do všech těchto řad; **jednotlivá hesla jsou od sebe odlišována kvalifikátory**, které jsou uváděny **v závorkách** za termínem (resp. tvoří nedílnou součást hesla);
- a **přirozený slovosled** je používán **ve všech případech**, tedy i v případě výskytu více než jednoho adjektiva v heslu (částečně invertovaný tvar, kdy je pouze první adjektivum uvedeno před substantivem, další pak následují za substantivem, je uváděn jako nepreferovaný termín).

Správa hesláře je úzce provázána s jeho aktualizací, proto je při správě hesláře nutné vycházet rovněž z pravidel pro aktualizaci aktualizace (viz dále).

2. Pravidla pro aktualizaci PSH

Základní pravidla pro aktualizaci hesláře lze shrnout následovně:

Při aktualizaci hesláře je klíčovým momentem **zachování kontinuity**. V hesláři by tedy neměly být prováděny výrazné změny, preferovány jsou pouze změny dílčího charakteru (např. jednotlivých hesel). Aktualizace bude nadále prováděna **průběžně**, nikoliv v několikaletých intervalech.

Proces aktualizace hesláře bude optimalizován následujícími způsoby:

- nejméně jednou ročně bude prováděn **export klíčových slov**¹ použitých při věcném popisu knih nově přidaných do katalogu Státní technické knihovny (obsah pole 653 v bibliografickém záznamu ve formátu MARC 21) a analýzu zastoupení klíčových slov;
- rovněž nejméně v ročním intervalu budou analyzovány **dotazy pokládané uživateli** při práci v on-line katalogu, zejména při vyhledávání podle tématu;²
- bude vedena **dokumentace** o událostech týkajících se hesláře (zejména provádění změn nejrůznějšího charakteru) a o těchto změnách budou také informovány zainteresované strany;
- nejenom heslář samotný, ale také veškeré dokumenty související s aktualizací budou ukládány a primárně využívány v **elektronické podobě** tak, aby bylo možné zpětně zjišťovat, kdy a jak došlo k určitým změnám v hesláři (papírová podoba dokumentů je pouze doplňková);
- veškerá data budou pravidelně **zálohována**, aby nebyla data zcela ztracena např. následkem havárie pevného disku;
- **aktualizace hesláře** bude výrazněji **provázána s jeho správou**, např. externím spolupracovníkům i dalším zájemcům bude umožněno návrhy na změny v hesláři prostřednictvím webového rozhraní (návrhy budou následně vyhodnocovány správci hesláře v konzultaci s indexátory Státní technické knihovny).

¹ Pole 653 je ve Státní technické knihovně používáno pouze doplňkově, a to v případech, kdy je nutné heslo PSH zpřesnit (jedná se o podrobnější úroveň zpracování tématu zachyceného heslem PSH) nebo se v PSH odpovídající heslo nevyskytuje (jedná se o nový termín).

² Termíny použité uživateli při dotazování mají z hlediska kandidátů hesel stejný význam jako termíny z literatury, tj. je důležité analyzovat údaje o vyhledávání v on-line knihovním katalogu [AITCHINSON; GILCHRIST; BAWDEN, 1997, s. 144].

pojďte si hledat

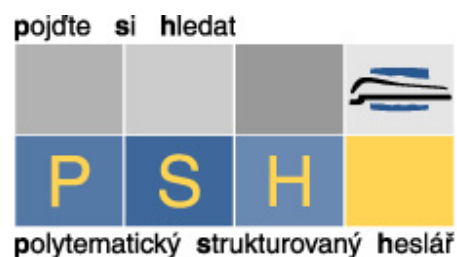
polytematický strukturovaný heslář

Použitá literatura

AITCHINSON, Jean; GILCHRIST, Alan; BAWDEN, David. 1997. *Thesaurus construction and use : a practical manual*. 3rd ed. London : Aslib, c1997. xvi, 211 s. ISBN 0-85142-390-6.

Státní technická knihovna (Praha, Česko). 1996. *Zajištění dostupnosti informací knihovnám z hlediska věcného přístupu prostřednictvím polytematického strukturovaného slovníku (tezauru) : zpráva pro závěrečnou oponenturu úkolu RS95IF074 Státní technickou knihovnou v Praze v rámci Programu INFRA*. Praha, prosinec 1996. 15 s., 31 s. příl. Rukopis.

Zásady pro vytváření Polytematického strukturovaného hesláře (PSH) : upravená verze. Praha, prosinec 1996. 13 s. Rukopis.

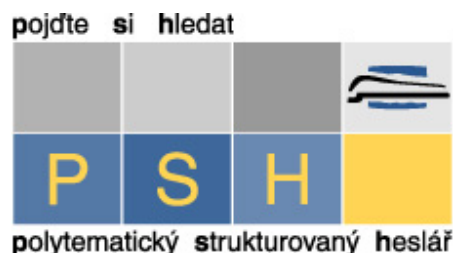
Příl. č. 1:

Státní technická knihovna

Zásady pro vytváření Polytematického strukturovaného hesláře (PSH)

Upravená verze

Praha, prosinec 1996

Úvod

Na vytvoření Polytematického strukturovaného hesláře (dále PSH) se podílí mnoho specialistů z nejrůznějších oborů.

Z této skutečnosti vyplývá i potřeba minimalizovat chyby, kterých se při jeho tvorbě mohou dopustit. Jedná se zejména o to, aby nebyly vytvářeny terminologické soubory s nestejnými zásadami tvorby slov, způsobů vyjadřování a nejednotné polyhierarchické struktury. Lze také obtížně dodržet základní zásadu PSH přidělující každému výrazu jen jedno základní místo v systému. Proto se v průběhu řešení úkolu vytvořil soubor pravidel, konvencí a doporučení pro sestavení PSH.

1. Účel

Při sestavování každého hesláře je nutno zejména přihlížet k účelům, pro které byl heslář vytvořen. V našem případě byla prioritní potřeba knihoven vytvořit polytematický heslář v českém jazyce pro účel indexování dokumentů zejména v knihovnách s polytematickými fondy a zároveň jeho použití pro věcné zpracování dokumentů pro souborné katalogy sítí knihoven na oborové nebo státní úrovni. Heslář má tedy nejen umožnit zařazení dokumentů podle jejich obsahu, ale má přispět k jejich snadnému vyhledávání.

2. Základní principy tvorby PSH

2.1 Použití přirozeného jazyka

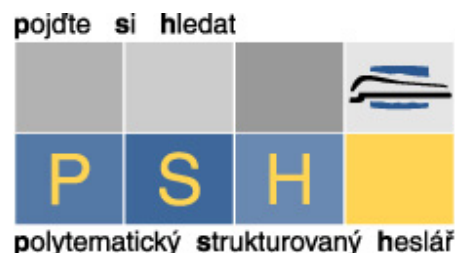
Základní zásadou je **použití přirozeného jazyka**, které má umožnit poměrně snadný převod jazyka autorů na „jazyk systému“.

2.2 Dynamičnost

PSH by měl být **uzpůsoben k přidávání nové terminologie**. Současnou aktualizací hesláře by měl být vytvořen stav, kdy by byly nové výrazy doplňovány bez nutnosti podnikat větší revize a úpravy ve starší verzi.

2.3 Hierarchická struktura PSH

PSH je oborově tematicky uspořádaný heslář s nejvýše šestiúrovňovou (jen výjimečně 7) hierarchií. Hierarchická struktura PSH nemusí nutně kopírovat detailně strukturu vědního oboru, ale má odrážet především obsahové zaměření současně vydávané literatury a složení knihovních fondů.

2.4 Odkazový aparát

Pro zajištění účinného použití hesláře jak při indexaci, tak i při vyhledávání musí v něm být výrazy přiměřeně opatřeny křížovými (recipročnými) odkazy, čímž se zajistí řešení generických a sémantických problémů terminologie. V PSH se uplatňují následující typy odkazů:

Vylučovací odkazy (v PSH označené # viz) – pro možné vyloučení synonym nebo významově příliš podřadných hesel

Přidružovací odkazy (v PSH označené * viz též) – k vyjádření asociací mezi pojmy

tak, aby umožnily pomocí odkazů nalézt obsahově příbuzné dokumenty.

2.5 Metodika výběru hesel

Za výběr hesel do PSH odpovídají jednotliví specialisté. Jejich návrhy jsou prověřovány formou testování PSH ve vybraných knihovnách. Doporučení na doplnění tematických řad, event. úpravu hierarchické struktury jsou předána zpětně expertům, kteří je zohledňují při aktualizaci hesláře.

2.6 Pravidla pro vyřazení duplicitních hesel v různých tematických řadách

Každé heslo by se mělo v identickém tvaru vyskytovat pouze na **jediném místě PSH**. Pokud je při redakci hesláře zjištěna duplicita hesel, postupuje se takto: u nehumanitních oborů je považována za prioritní vědu **matematika**, dále pak základní vědy, tj. **fyzika, chemie, biologie**. Tyto vědy mají „přednost“ před ostatními aplikovanými obory z hlediska vyřazování duplicitních hesel.

Např. heslo **vedení tepla** bylo uvedeno v řadě FYZIKA i řadě GEOFYZIKA. Redakce hesláře vyřadila heslo z řady GEOFYZIKA, zůstalo zachováno v řadě FYZIKA, kde bylo doplněno odkazem na heslo **tepelné toky v nitru Země**, které bylo pod heslem nejbližší vyšším vyřazenému heslu v řadě GEOFYZIKA.

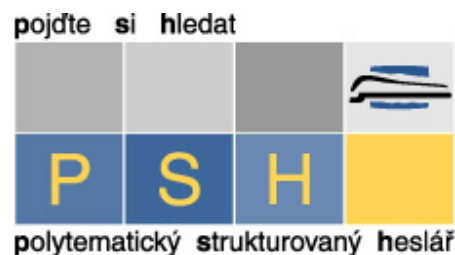
V některých případech a dále v humanitních oborech lze obdobné pravidlo jen obtížně stanovit, vyřazení duplicit je tedy vždy konzultováno s odborníky. Častým řešením je i připojení doplňujících přívlasků k původnímu tvaru hesla.

Uvedené zásady musí respektovat i specialisté při aktualizaci jednotlivých tematických řad a přihlížet k již existujícím heslům, popř. vytvářet asociované odkazy.

3. Terminologické konvence

Základem pro vypracování hesláře s použitým přirozeným jazykem s uvedenými vlastnostmi musí být soubor **terminologických konvencí**. Tento soubor zahrnuje:

1. Kritéria pro výběr lexikálních jednotek
2. Lexikografické zpracování lexikálních jednotek

3. Pravidla pro používání víceslovných výrazů
4. Pravidla pro zpracování synonym, nepravých synonym a homonym

3.1 Kritéria pro výběr lexikálních jednotek

Hesla pro PSH se vybírají na základě odhadu jejich vhodnosti a účelnosti v komunikaci, heslování a vyhledávání uvnitř daného systému. Slovo „vhodný“ se nevztahuje přitom na nějakou „vnitřní hodnotu“ slova, ale je nutno tuto chápat ve vztahu k potřebám budoucích účastníků systému.

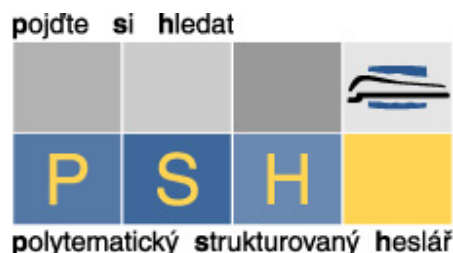
3.1.1 Výběr lexikálních jednotek (hesel) PSH

- a) Lexikální jednotky vybíráme výhradně ze slovní zásoby plně spisovné.
- b) Vybrané lexikální jednotky mají stručně a výstižně vyjádřit obsah pojmu pokud možno co nejmenším počtem slov, přednostně jedním.
- c) Substantivní tvar slov má absolutní přednost před jinými slovními druhy.
- d) Přednostně také vybíráme lexikální jednotky obvykle používané uživateli při formulaci rešeršního dotazu.
- e) Přihlížíme k poměrné četnosti výskytu vybraných lexikálních jednotek v dokumentech.
- f) Prověřujeme vztah nových výrazů k lexikálním jednotkám, které již byly do souboru vybrány.
- g) Zvýšenou pozornost věnujeme zvláštnímu druhu synonymních vztahů, tj. vztahu mezi slovy domácího původu a k jejich ekvivalentům cizího původu. Řešení ovlivňuje úzus zavedený v daném oboru (*geografie - zeměpis*).
- h) Při doplňování již stávajícího PSH je možno nové výrazy uvést tehdy, je-li to nezbytné. Pak je důležité dokonale ujasnit jejich význam a vztah k ostatním výrazům v příslušném logickém hierarchickém řetězu (tato zásada bude uplatňována až po dokončení současné aktualizace PSH).

3.1.2 Doporučení pro vyloučení lexikálních jednotek z PSH

Nedoporučuje se používat:

- a) slangové nebo žargonové výrazy
- b) zastaralé termíny
- c) speciálně utvořené termíny jenom proto, aby se vyplnila úroveň v hierarchiích (někdy nelze dodržet)
- d) synonyma již použitých hesel (nutno však odkázat)
- e) vícevýznamové výrazy
- f) obecné a obtížně definovatelné výrazy
- g) příliš speciální (podrobné) termíny

- h) zřídka užívané výrazy
- i) nadměrně víceslovné výrazy
- j) nesrozumitelné zkratky
- k) hesla geografická, personální, chronologická a lexikální jednotky označující profesní skupiny nebo profesní organizace, případně názvy produktů.

3.2 Lexikografické zpracování lexikálních jednotek

Lexikografické zpracování lexikálních jednotek spočívá jednak v jejich úpravě do pravopisné a gramatické formy, jednak v rozhodnutí o tom, zda lexikální jednotky ve formě víceslovných spojení budou zařazeny do PSH nebo zda jejich tvar bude vyjádřen kombinací jiných lexikálních jednotek.

3.2.1 Substantivní tvar slov

V PSH se používá co možná substantivního tvaru slova. Ideální lexikální jednotkou v oblasti věcného zpracování dokumentů je jednoslovný substantivní výraz. Substantivní tvar má absolutní přednost před jinými slovními druhy. Nikdy se nesmí používat sloves. Omezujeme i neohebné slovní druhy (předložky, příslovce).

3.2.2 Pravopisný tvar

Úprava lexikálních jednotek do standardní pravopisné a gramatické formy se řídí nejnovějšími pravidly českého pravopisu.

3.2.3 Transliterace

Transliterace a transkripce se řídí platnými normami (např. ČSN 01 0185).

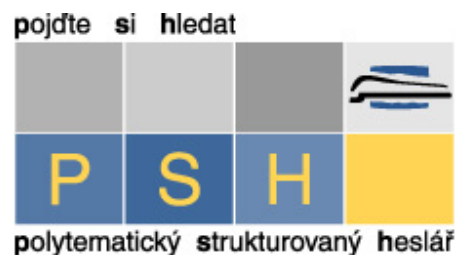
3.2.4 Převzaté cizojazyčné výrazy

Řada běžných vědeckých a technických výrazů vznikla překladem cizojazyčných názvů, ale v celé řadě případů byl do specializovaného slovníku převzat latinský či řecký výraz. Při výběru užitého hesla je nutno především přihlížet k úzu zavedenému v daném oboru a nevybranou lexikální jednotku vyloučit odkazem.

3.2.5 Jednotné a množné číslo

Pokud je to možné, dáváme přednost substantivům v 1. pádě množného čísla. Jako empirické pravidlo se udává: užíj množné číslo tehdy, je-li výraz podstatným jménem počítatelným (užívá se zejména u hesel označujících přístroje, výrobky apod.).

Pojmenování abstraktních a nepočítatelných pojmů uvádíme ve tvaru 1. pádu jednotného čísla. Dále 1. pád jednotného čísla užíváme:

- u specifických výrazů pro látky, sloučeniny a směsi (*cytoplazma, sodík* atd.)
- pro výrazy vyjadřující vlastnosti, podmínky, charakteristiky (*teplota*)
- u výrazů pro pochody a procesy (*stárnutí, oplodňování, rozmnožování, modelování*)
- pro výrazy s vlastním jménem (*Obmův zákon, Einsteinova teorie gravitace, Uran*)
- pro vědecké disciplíny, obory (*biologie, fyziologie*)
- pro abstraktní pojmy, filozofické kategorie (*život, ochrana přírody, podstata, cena*), ale pozor *ceny zboží* (ekonomická kategorie)
- pro substantiva vyjadřující hromadné pojmy (*flóra, fauna*)

K těmto pravidlům je nutno přihlížet i u složených slov.

3.2.6 Používání zvláštních znaků, písmen a číslovek

Zvláštní znaky jsou nenumerické a nealfabetické symboly, které sice mohou být v hesláři užity, pokud se jejich použitím nevytvoří problémy při strojovém zpracování. Tečky, dvojtečky, rozdělovací znaménka se vypouštějí, není-li tímto vypuštěním pozměněn zamýšlený význam hesla. Mezera mezi slovy zůstane zachována. Písmena řecké abecedy se vyjadřují slovy za podstatným jménem (*paprsky alfa*). Pro číselná označení se používá arabských číslic.

3.2.7 Zkratky a zkratková slova

Zkratky jsou často nesrozumitelné a jejich význam bývá vázán na jazyk nebo na pouhý kontext. Jejich interpretace v některých případech závisí na velkých, resp. malých písmenech nebo tečkách. Zkratky používáme jednoduše tehdy, je-li jejich význam nesporný a je-li jejich použití výhodné např. z důvodu omezení délky hesla (*MDT, UNESCO*). Plné slovní označení entity vyjádřené zkratkou pak odkážeme vylučovacím odkazem.

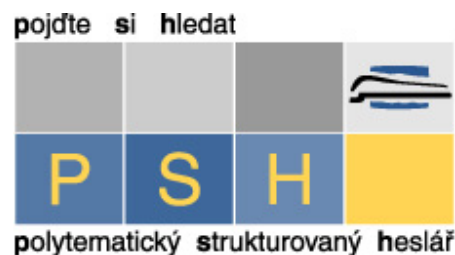
Pevně vžitá akronyma lze použít jako hesla a plné znění pak odkázat vylučovacím odkazem jen v případě, že je vůbec v odborné terminologii ještě užíváno.

3.2.8 Pořádek slov

Slova víceslovných lexikálních jednotek se uvádějí v jejich přirozeném pořádku, tj. tak, jak je nacházíme v literatuře a vědecké a technické komunikaci, např. *experimentální biologie*, ale *kyselina sírová*.

3.3 Pravidla pro používání víceslovných výrazů

Lexikální jednotka PSH (heslo) může sestávat z jednoho nebo více slov. Jako obecné pravidlo platí, že heslo má vyjadřovat terminologii předmětu bez ohledu na počet slov potřebných k označení pojmu. Je ale žádoucí, aby obsahovalo co nejmenší počet slov, pokud možná pouze jedno (viz výše).

U víceslovných lexikálních jednotek musíme rozhodnout, v jaké formě se má heslo do PSH zahrnout. Buďto přijmeme složený speciální výraz nebo se k jeho vyjádření použije dvou nebo více již existujících hesel. Druhý případ nám umožňuje udržet počet hesel v přijatelných mezích a podporuje to i jednotné používání výrazů.

Při rozhodování o přijetí speciálních složených hesel nebo kombinaci jednoduchých hesel je třeba vzít v úvahu následující faktory:

Přednost dáme složenému heslu, jestliže by jeho rozhradem na jednoslovné lexikální jednotky nebylo možno jednoznačně vyjádřit obsah hesla (*papír – filtry – výroba* jde o *výrobu papírových filtrů nebo použití papírových filtrů při výrobě?*). Prokáže-li se později toto složené heslo jako málo užívané, je ho možno zrušit či redukovat na dvě či více jednoslovných hesel. Opačný způsob je složitější.

3.3.1 Lexikální jednotky složené z více slov se v PSH ponechávají v nerozloženém tvaru v těchto případech:

- Ustálené slovní spojení, zejména má-li povahu vžitého termínu (*teorie her, informační systémy virtuální realita...*).
- Nerozkládáme víceslovnou lexikální jednotku, pod kterou jsou v hierarchii zařazena další hesla. (Termín *hospodářská politika* nerozložíme, protože představuje nadřazený pojem pro hesla *monetární politika, inflace, fiskální politika, peněžní bilance*).
- Zvláštní podskupinu tvoří sousloví s etnickými modifikátory. Etnické, tj. národnostní – jazykové zpřesnění základního pojmu vyjadřujeme přídavným jménem (např. *česká literatura, francouzské umění...*).
- Sousloví, obsahují-li vlastní jméno nebo název (např. *Newtonův integrál...*).
- Jestliže jeden prvek složeného výrazu jména určitě není heslem (např. *systematická zoologie – systém (!), zoologie*).
- Pokud se v hesle vyskytují dvě nebo více přídavných jmen, pak před podstatným jménem bude to z nich, které je hlavním nositelem významu, za substantivem pak bude adjektivum dále rozvíjející první část hesla (např. *nervový systém centrální*). Neplatí u ustálených spojení (např. *Evropské hospodářské společenství*).

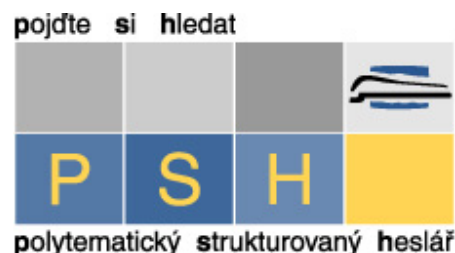
3.3.2 Rozkladu podléhají:

např. sousloví, ve kterých je vyjádřen vztah mezi procesem (činností) a objektem/subjektem a ve kterých je důraz kladen na proces (pomůcka: je možno nahradit je větou).

pěstování kaktusů – kaktusy + pěstování (kaktusy se pěstují)

3.4 Pravidla pro zpracování synonym, nepravých synonym a homonym

V PSH se vyjadřují i vzájemné vztahy mezi lexikálními jednotkami. Tyto vzájemné vztahy jsou trojího druhu: vztah ekvivalence, vztah hierarchie a vztah asociace.

3.4.1 Vztah ekvivalence

Ekvivalence se týká především synonym, tj. obsahově ekvivalentních výrazů. Indexování za pomoci jazyka, z něhož by nebyla vyloučena synonyma, by bylo velmi málo efektivní. V hesláři zvolíme jeden ze synonymních výrazů za heslo a zbývající termíny označíme jako zakázané (vyloučené).

Tímto heslem pak bude:

- výraz v odborné literatuře nejvíce využívaný
- výraz spíše odborný než populární
- výraz jazykově správnější
- spíše výraz běžně používaný než mizející z užívání
- spíše výraz kratší než delší

Použijeme vylučovací odkaz (v PSH # viz), jehož reciprocitu v případě PSH zajistí počítač.

3.4.2 Vztah hierarchie

Lexikální jednotky v PSH jsou hierarchicky uspořádány v šesti úrovních. První úroveň tvoří symbolický vrchol stromu, druhou úroveň pak hesla vyjadřující vědní, ekonomické, technické a další obory. K nim se pak v následujících úrovních přiřazují hesla podoborů, teoretických a technologických tematik, výrobků, surovin, procesů, postupů atd. Hierarchie je v tištěném hesláři vyznačována příslušným počtem teček a odsazením textu vpravo. Hierarchie v PSH má pouze pomocnou úlohu napomáhat knihovníkům při indexaci odborné literatury.

PSH obsahuje také řadu nazvanou *Obecnosti*, kde jsou utříděna hesla označující procesy a jevy, které nejsou specifické jen pro určité odvětví či obor. Ty lze pak použít pro kombinace hesel.

3.4.3 Vztah asociace

Vztah asociace či přidružení se řeší v PSH přidruženým odkazem *** viz též**. Jeho reciprocitu zajišťuje počítač. Slouží k vzájemnému odkazování hesel, která jsou v úzkém pojmovém, nikoliv hierarchickém vztahu. Používáme tento odkaz tehdy, chceme-li uživatele upozornit na jiné heslo. *Genetika (bi)* nebo **viz též genetické techniky (zd)*. **Zásadně se neodkazuje na hesla v rámci stejné hierarchické skupiny a na heslo nejbližší hierarchicky nadřazené či podřazené.**

3.4.4 Homonyma, polysémie

Homonyma a polysémie hrají značnou roli v každém polytematickém systému. Jedná se o významově víceznačné termíny, k jejichž rozlišení jsou zatím v PSH použity zkratky řad, dále se k odlišení používá doplňujících adjektiv, příp. substantiv v genitivním tvaru.